

Explain the Aspects of Creative Thinking in Children's Painting from 3 to 5 Years Old

Farzaneh Farshid Nik*

Abstract

Painting is a language in which children express their feelings and thoughts. The images created in children's drawing and illustrations often come from creative thinking and specific subjectivity. Recognizing the themes and creative features of children's paintings and correctly interpret them, helps us to understand how they think. These themes are different from a culture to another one. In this research, the features of creative thinking in children's paintings from 3 to 5 years old have been studied. The method of this research is "thematic content analysis". The population of the study is kindergartens in Tehran and a sample of 100 children from 10 kindergartens in different districts of Tehran. The results of the research indicate that children tend to express their thoughts and feelings through painting and they innovatively use the colors, lines and shapes in order to transfer their thoughts rather than being truly faithful to the real world.

Keywords: Painting, Children, Creativity, 3 to 5 year old children.

---

* Assistant Professor, Research Center for Culture, Art and Communications, Tehran, Iran,
farshidnik@ricac.ac.ir

Date of receipt: 26/8/98, Date of acceptance: 7/11/98

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال (گروه سنی الف)

فرزانه فرشیدنیک*

چکیده

تصاویری که در نقاشی و تصویرسازی کودکان خلق می‌شود در بیش‌تر موارد برخاسته از تفکری خلاق و دارای موضوعاتی خاص است. شناخت دقیق مضامین و ویژگی‌های خلاقانه نقاشی کودکان و تحلیل و تفسیر درست آن‌ها ما را در شناخت نحوه تفکر آن‌ها یاری می‌رساند. این مضامین از محیطی به محیط دیگر یا در فرهنگ‌های مختلف تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد. این پژوهش به منظور شناخت دقیق‌تر مضامین نقاشی و ویژگی‌های فکری و خلاقانه نقاشی کودکان گروه سنی الف از طبقه متوسط شهر تهران در فاصله سال‌های ۹۶ تا ۹۸ انجام شده است. پژوهش حاضر از پژوهش‌های کیفی است که به روش تحلیل مضمون انجام شده و جامعه آماری پژوهش مهدکودک‌های شهر تهران و حجم نمونه شامل ۱۰۰ کودک از ۱۰ مهدکودک در مناطق ۱، ۲، ۷، ۱۲ و ۱۴ تهران است. نمونه‌گیری به صورت تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای انجام شده و نهایتاً مضامین آثار خلق شده به دست این کودکان پس از کدگذاری و طبقه‌بندی براساس شاخصه‌های خلاقیت تجزیه و تحلیل شده است.

کلیدواژه‌ها: نقاشی، کودک، خلاقیت، گروه سنی الف.

۱. مقدمه

کودکان در هنگام انجام فعالیت‌های هنری فرصت تفکر و عمل می‌یابند و اندیشه خود را از طریق آفرینش‌های خلاق بیان می‌کنند. نقاشی روشی شگفت‌انگیز برای مشاهده‌پذیر کردن

* استادیار گروه هنرهای تجسمی و سستی، پژوهشگاه فرهنگ، هنر، و ارتباطات، تهران، ایران، farshidnik@ricac.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۰۷

جریان تفکر است که برای تمام سنین به‌ویژه برای کودکان مفید واقع می‌شود، زیرا گاهی بیان اندیشه‌ها در قالب کلمات برای کودک آسان نیست و در این صورت شیوه تصویری هم برای بیان ایده‌ها و هم برای درک ایده‌های دیگران آسان‌تر خواهد بود (فیشر ۱۳۸۵: ۱۰۳). به‌علاوه، در نقاشی این امکان وجود دارد که به‌کارگیری برخی نظام‌های بازنمایی از قبیل ریاضیات و زبان مکتوب را توسط کودکان در سنین بعدی تسهیل کرد (فخرایی ۱۳۸۹: ۷۸).

نقاشی کودک یک پیام است، یعنی او آنچه را نمی‌تواند به‌زبان بیاورد با نقاشی کردن به ما انتقال می‌دهد. بررسی و درک «زبان» نقاشی اطلاعات ارزنده‌ای در اختیار والدین، مربیان، روان‌شناسان، و همه کسانی می‌گذارد که خواهان درک و دریافت رازورمز جهان کودکانند (دادستان ۱۳۷۴: ۱). نقاشی کردن به کودک امکان می‌دهد که افکار درونش یا به‌عبارت‌دیگر خویشتن خودش یعنی تأثیرات خاطر و فرهنگ محیطش را نشان دهد. به همین دلیل است که کودکان به‌هنگام نقاشی کردن از نمادها استفاده می‌کنند و آنچه برایشان مهم است نشان‌دادن تجربه‌های اندوخته‌شده‌شان است (جعفر طباطبایی ۱۳۸۳: ۲۲). به همین جهت گفته می‌شود که نقاشی زبان کودک است. اگر بزرگسالان نقاش نباشند به‌ندرت به نقاشی می‌پردازند، اما کودکان خردسال، به‌دلیل این‌که کلمات کافی برای برقرارکردن ارتباط با دیگران ندارند، اکثراً به نقاشی یا وسیله‌های ارتباطی دیگر پناه می‌برند (بهرامی ۱۳۷۲: ۲۶۵) و بدین ترتیب، نقاشی را یکی از بهترین ابزارها برای نشان‌دادن افکار خود می‌یابند.

بسیاری از صاحب‌نظران آشکارا یا ضمنی بر این عقیده‌اند که دلیل عمده‌ای که باعث می‌شود کودکان نقاشی بکشند ارائه بازنمایه‌های گرافیکی یا تصاویر است. برای مثال، فریمن (Freeman) معتقد است که دلیل اصلی نقاشی کشیدن تصویرسازی است، اما او نیز مانند بسیاری دیگر این مطلب را توضیح نداده که چرا تصویرسازی باید چنین ارزشی داشته باشد. آرنه‌ایم (Arnheim) خاطر نشان می‌کند که هدف کودک نمادهاست و اشاره می‌کند که بیان هنری در قالب نمادهای تصویری با رضایت خاطری جهان‌شمول همراه است. کلوگ (Kellogg) نیز بر این عقیده است که هنر کودکان با هدف نمادین کردن همراه است. گاردنر (Gardner) نیز با فحوائی مشابه اظهار نظر کرده که یکی از دلایل مهم نقاشی بیان «احساسات» است. لوونفلد (Lowenfeld) مدت‌ها قبل اعلام کرده است که حدیث نفس (بیان احساسات و عواطف) در هنر ارضای درخور توجهی به‌بار می‌آورد و بنابراین یکی از دلایل عمده نقاشی کشیدن است (توماس ۱۳۹۳: ۸۶).

کودکان در نقاشی‌هایشان از قوه تخیل و حافظه خود بسیار استفاده می‌کنند. کودکان برون‌گرا معمولاً از موضوع‌هایی استفاده می‌کنند که تصویر واضح تمایلاتشان را نمایان سازد، در حالی که کودکان درون‌گرا از جنبه‌های ارتباطی نقاشی بهره‌می‌برند. به‌طور کلی، موضوع نقاشی با پیشرفت سن از مرحله علاقه به خود به مرحله توجه به دنیای خارج و دیگران تکامل می‌یابد (محمدی صبا ۱۳۹۱: ۳۹). کودک در حین نقاشی رنگ‌ها، شکل‌ها، و ... را کشف می‌کند و نقاشی وسیله بیان اندیشه و احساس و سازگاری کودک با محیط و زندگی است (اکبر حلوائی ۱۳۸۵: ۱۴). موضوعاتی مانند خانه، آفتاب، درخت، و غیره بی‌آن‌که برای کودکان کسل‌کننده باشد بارها در نقاشی‌های آن‌ها تکرار می‌شود (محمدی صبا ۱۳۹۱: ۳۹). به‌نظر می‌رسد بعضی از نخستین نقاشی‌های کودکان خردسال اصولاً نمادهایی قراردادی‌اند که موضوع بازنموده‌شده را توصیف نمی‌کنند، بلکه بیش‌تر بر آن دلالت می‌کنند. در نتیجه، این نقاشی‌های اولیه غالباً اطلاعات چندانی درباره ساختار و ظاهر موضوع خود ارائه نمی‌دهند. برای مثال، نخستین نقاشی‌هایی که کودکان خردسال از سگ می‌کشند روایت نه‌چندان تعدیل‌شده‌ای از فرمول‌های گرافیکی کودکان از چهره انسان است. ترکیب کردن اشکال و خطوط ساده به‌منظور ساختن تصاویر پیچیده‌تر یکی از مشخصه‌های نقاشی کودکان خردسال است. نباید مشکلات ساختن این ترکیب‌ها را کم‌اهمیت بشماریم. این قبیل نقاشی‌های ساخته‌شده باید برنامه‌ریزی شوند: نخست باید در مورد ترتیب کشیدن اجزای تشکیل‌دهنده تصمیم‌گیری شود. پس از تعیین محل اجزایی که ابتدا کشیده می‌شوند، باید جای لازم برای اجزایی که بعداً در توالی کشیدن اضافه خواهند شد در نظر گرفته شود و سرانجام، اجزایی از تصویر که بعداً کشیده شده‌اند باید در وضعیتی قرار بگیرند که بتوان آن‌ها را به‌گونه‌ای مناسب به اجزای قبلاً کشیده‌شده وصل کرد. اکنون دلایل خوبی در دست داریم که فکر کنیم بسیاری از وجوه متمایز نقاشی کودکان محصول فرایند ساختن تصویر از قبیل تعیین محل، توالی، و برنامه‌ریزی است (توماس ۱۳۹۳: ۹۹-۱۱۴). شواهد نشان می‌دهد که اگر کودکان در انتخاب موضوع آزادی عمل داشته باشند و شناخت کافی برای استفاده از تخیل و آزادی در رنگ‌آمیزی و ابراز وجود داشته باشند، به‌راحتی می‌توانند هر موضوعی را نقاشی کنند، بدون ترس از این‌که دیگران آن را تأیید کنند یا نه. در این صورت، پرورش خلاقیت و شکوفایی استعداد آنان از این طریق ممکن می‌شود و حتی می‌توان با این روش کودکان را شناخت و با دنیای پررمزوراز آنان آشنا شد (محمدی صبا ۱۳۹۱: ۳۶). نظریه فروید (Freud) درباره نقاشی نشان می‌دهد که کارهای هنری کودک به‌شدت تحت تأثیر امیال و آرزوها و ترس‌های

ناخودآگاه او قرار دارند که ممکن است به صورت نمادین (symbolic) یا تحریف شده جلوه‌گر شوند. این فرضیه که نقاشی وسیله‌ای برای بیان هیجان‌ها و انگیزه‌های ناآگاه است برای روان‌شناس این امکان را فراهم می‌کند که از نقاشی به عنوان وسیله‌ای برای سنجش شخصیت و بررسی اختلال‌های عاطفی استفاده کند (پاشا ۱۳۷۲: ۳۰). درست است که از نظر بزرگسالان نقاشی کودکان نوعی بازی و سرگرمی برای کودکان محسوب می‌شود، ولی از نظر خود آن‌ها، نقاشی علاوه بر وسیله سرگرمی ابزاری برای بیان احساسات و تمایلاتشان است (محمدی ۱۳۶۹: ۱۷). در واقع، نقاشی زبان و ابزاری است که کودک از طریق آن خلاقانه به بیان اندیشه‌های خود می‌پردازد. در این مقاله تلاش شده است تا ویژگی‌های خلاقانه نقاشی‌های کودکان گروه سنی الف شناسایی، توصیف، و تحلیل شود، با این هدف که امکان شناخت بهتر زبان و تفکر کودک از این ره‌گذار فراهم آید. بدین منظور، در ادامه این بحث، ابتدا پیشینه تحقیق شامل بررسی پژوهش‌هایی که تاکنون با موضوع خلاقیت در نقاشی کودکان انجام گرفته ارائه شده و پس از معرفی چهارچوب نظری، ابعاد پژوهش، و روش‌شناسی پژوهش نمونه آثار خلق شده به دست کودکان تحلیل شده و مضامین خلاق در نقاشی کودکان استخراج می‌شود.

۲. مبانی نظری خلاقیت

خلاقیت یکی از موضوعات بحث‌برانگیز در حوزه‌های مختلف علمی به ویژه علوم تربیتی و روان‌شناسی است. این موضوع در هر دوره از تاریخ به عنوان قدرت اساسی ذهن بشر هدف اصلی مراکز آموزشی بوده است (برون و دیگران ۱۳۹۲: ۵۵). فرایند خلاقیت با یک ایده یا طرح شروع می‌شود و با محصولی خلاق پایان می‌یابد (عنایتی و عابدی ۱۳۹۵: ۲). تفکر خلاق از پیچیده‌ترین و عالی‌ترین جلوه‌های اندیشه انسان است. در نظریه گیلفورد (Guilford)، تفکر خلاق از چند مؤلفه تشکیل شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

سیالی (روانی): تولید تعدادی اندیشه در یک سمت؛

انعطاف‌پذیری (نرمش): تولید اندیشه‌های متنوع و غیر معمول؛

تازگی (اصالت یا ابتکار): استفاده از راه حل‌های منحصر به فرد و نو؛

گسترش یا بسط: تولید جزئیات (همان: ۳).

خلاقیت در هر فعالیتی می‌تواند صورت گیرد و محدود به نوع خاصی از آن نیست (Torrance 1989: 16). واژه خلاقیت در لغت به معنای آفرینندگی و بداعت آمده است که

نوآوری و نواندیشی تعبیر می‌شود و درواقع، اشاره به قدرت ایجاد اندیشه‌های نو دارد. می‌توان گفت خلاقیت عبارت است از درخشش یک اندیشه و به‌وجود آمدن نظر و ایده‌های نو. از نظر معنایی، خلاقیت بیش‌تر در جنبه‌های فکری و نظری یا به‌اصطلاح در فعالیت‌های ذهنی مطرح است. چون نوآوری مترادف با ابداع است، به فرایند پایانی خلاقیت اطلاق می‌شود. به‌عبارتی، خلاقیت جلوه و نمود بیرونی هنر است که به‌صورت اثری بدیع ارائه می‌شود. از تعاریفی که اندیشمندان درمورد خلاقیت ارائه داده‌اند می‌توان به تعریفی از گیلفورد اشاره کرد که یکی از پیش‌گامان حوزه خلاقیت محسوب می‌شود. هدف پروژه تحقیقاتی او و همکارانش بررسی ماهیت هوش انسان و فرایند ذهنی منجر به ظهور رفتار خلاق بود. گیلفورد خلاقیت را تفکر واگرا (divergent) در برابر تفکر هم‌گرا (convergent) می‌داند. وی خلاقیت را تفکر و روندی مبتنی بر دانش و هوش قلمداد می‌کند (پیرخایفی ۱۳۸۷: ۶۲). از نظر مدنیک (Mednich) خلاقیت عبارت است از شکل دادن به عناصر متداعی به‌صورت ترکیبات تازه که با الزامات خاصی مطابق باشد یا به‌شکلی مفید تحقق یابد. با استناد به این تعریف، هرچه عناصر ترکیب جدید غیرمشابه‌تر باشند، فرایند پایانی خلاق‌تر خواهد بود (حسینی ۱۳۸۸: ۲۹)؛ به این معنا که با کم یا زیاد کردن یک پدیده، تغییر شکل دادن، و ترکیب کردن آن با سایر پدیده‌ها یا اشیا می‌توان الگویی دیگر به‌گونه‌ای منحصر به فرد پدید آورد؛ یعنی ملاک‌های تمایز اثر خلاق از آثار غیرخلاق اصل یگانه و ابداعی بودن فرض شده است، حتی در صورت ترکیب پدیده‌های غیرابداعی. در هنر معاصر خصوصاً هنر ارتباطات بصری خلاقیت به‌معنای توانایی نگاه جدید و متفاوت به موضوع مرتبط، یا به‌عبارتی فرایند شکستن، دوباره‌ساختن، افزایش آگاهی، و حتی تغییر دیدگاه ذهنی درباره یک موضوع و به‌دست آوردن بینش جدید درمورد ماهیت آن با حاکمیت ذهن است که خارج شدن از قالب‌های ذهنی معمول هم قلمداد می‌شود (گلستان هاشمی ۱۳۸۲: ۱۴). بر همین اساس، یکی از وجوه خلاقیت در هنر نامتعارف بودن یا خارج بودن از عرفی است که مورد پذیرش ارائه اثر است و این نامتعارف بودن در تفکر واگرا ریشه دارد که تفکری خلاق است. نامتعارف بودن اولاً کارکردی عقلانی دارد، ثانیاً محتاج آگاهی فراتر از زمان خود است. با این اوصاف، دوبوفه، نقاش فرانسوی، نیز بر این عقیده است که «گوهر هنر تازگی یا بدیع بودن است. بنابراین، نگرش‌های مربوط به هنر باید تازه و بدیع باشند. تحول دائم تنها راه یافتن شایسته هنر است» (هنفلینگ ۱۳۸۶: ۵). بدین ترتیب، برخی از تکنیک‌های خلاقیت در آثار هنری به‌شرح زیر برشمرده شده‌اند:

- ترکیب: می‌توان با ترکیب دو یا چند چیز با یک‌دیگر مفهومی جدید خلق کرد؛
- تکرار: تکرار عنصری در تبلیغ است که می‌توان با آن ایده‌ای خلاق را روایت کرد؛
- اغراق: اغراق در به‌تصویر کشیدن یک موضوع می‌تواند توجه مخاطب را جلب و بر مزیت محصول تأکید کند؛
- از زاویه دیگر نگاه کردن: می‌توان زاویه‌های جدیدی از موضوع را به‌نمایش درآورد یا برخورد متفاوتی با موضوع داشت؛
- شوخی با شناخته‌شده‌ها: ایجاد تغییراتی در سوژه‌ای که مخاطب آن را به‌طور کامل می‌شناسد؛
- استفاده از علائم و نمادها: کاربرد برخی نمادها انتقال مفاهیمی است که توضیح آن‌ها با کلمات سخت است؛
- داستان‌سرایی: به این تکنیک «برشی از زندگی» هم می‌گویند. در این روش با بازسازی موقعیتی از زندگی روزمره که برای مخاطب آشناست پیام به او منتقل می‌شود (افسرپور ۱۳۹۵: ۹۴-۱۳۸).

در ادامه این مقاله خواهیم دید که چگونه برخی از این شاخصه‌ها در آثار کودکان نیز به‌چشم می‌خورد.

هنر و خلاقیت به‌عنوان دو ویژگی مهم از ویژگی‌های انسانی است که باید از طریق آموزش و پرورش رشد داده شود. در این میان، هنر قادر است شرایطی را فراهم کند که آدمی بتواند به دور از هیاهو در میان زیبایی‌ها سیر کند و در کنار آن عمیق‌تر بیندیشد (حسینی ۱۳۸۸: ۴۲).

از دیدگاه بودو آلن، خلاقیت عبارت است از تمایل و ذوق به ایجادگری که در همه افراد و در همه سنین به‌طور بالقوه وجود داشته و با محیط اجتماعی و فرهنگی پیوستگی مستقیم و نزدیکی دارد. تحقیقات نشان داده است که عوامل اجتماعی و محیطی نقش اصلی را در کار خلاق ایفا می‌کنند. از سوی دیگر، تخیل پایه خلاقیت است. تخیل به افراد این امکان را می‌دهد تا اندیشه‌های تازه‌ای را شکل دهند و به حقایق جدیدی دست یابند. کودک در تخیل‌ورزی تواناست. کودک به زندگی و پدیده‌های آن با آزادی و انعطاف می‌نگرد و خیال‌بافی، جان‌پنداری، وانمودسازی، و ... گواه تخیل در کودک است و این تخیل مبنای بسیاری از خلاقیت‌های اوست (فرخ‌مهر ۱۳۹۲). کودکان نیز باتوجه به یادگیری‌ها، غرایز، و خلاقیت خود دست به خلق آثار هنری از جمله نقاشی می‌زنند. خلاقیت در نقاشی کودک

رکنی اساسی تلقی می‌شود. کودکان به کمک تخیل می‌توانند از زمان حال به گذشته و آینده و آنچه خواهد شد بروند. آنان از جهان حسی خود در لحظه رها می‌شوند و از طریق کوشش‌های خلاقانه و پرتخیل خود افکارشان را از طریق نقاشی بیان می‌کنند و می‌توانند تصور و دیدی از جهان داشته باشند که متعلق به خودشان است (دافی ۱۳۸۰: ۲۴).

۳. پیشینه پژوهش

نگرش‌های نظری درخصوص نقاشی کودکان از قرن نوزدهم آغاز می‌شود که از آن جمله می‌توان به نگرش‌های رشدمدار، بالینی - فرافکنانه، هنرمندانه، و فرایندی اشاره کرد. از حدود سال ۱۸۸۵ تا ۱۹۲۹ علاقه‌ای جهانی به تعیین نوعی طبقه‌بندی برای هنر کودکان وجود داشت. در بسیاری از کشورها کوشش‌های فراوان در جهت گردآوری نقاشی‌های خودانگیزه کودکان و توصیف و طبقه‌بندی آن‌ها به عمل آمد. بسیاری از محققان به این نتیجه دست یافتند که نقاشی کودک نسخه‌ای از تصویری است که در ذهن او شکل گرفته و به همین دلیل، نقاشی‌های کودک پنجره‌ای به درون دنیای اندیشه‌ها و احساس‌های اوست. تعداد زیادی از نقاشی‌هایی که بدین ترتیب گردآوری شده بودند غالباً برحسب جنس یا زمینه فرهنگی نقاشی‌کننده طبقه‌بندی شدند. در چندین مورد از مطالعات انجام‌شده درجه محبوبیت موضوعات گوناگون نقاشی‌ها ثبت می‌شد و در برخی موارد نیز می‌کوشیدند یک روش نمره‌گذاری عینی برای توصیف این نقاشی‌ها پیریزی کنند. مهم‌ترین دستاورد این مطالعات را می‌توان فراهم‌آوردن شالوده‌ای برای طبقه‌بندی نقاشی‌های کودکان در قالب مراحل یا زنجیره رشد دانست. به عقیده لوکه، یکی از محققان فعال در این زمینه، کودکان براساس یک «الگوی ذهنی» درونی نقاشی می‌کنند. پیازه در این مورد از اصطلاح «تصویر ذهنی» استفاده می‌کند. لوکه در معرفی مراحل رشد نقاشی در کودکان به مراحل زیر اشاره می‌کند:

۱. مرحله خط‌خطی: در این مرحله که آغاز نقاشی کودکان است کودک با خوش‌حالی در یکی از سطوح دم‌دست خود یعنی دیوار، کاغذ، و ... خطوط درهم‌وبرهم با طرح‌های مبهمی را می‌کشد؛

۲. مرحله رئالیسم کودکانه: در این مرحله کودک به جای این‌که پدیده‌ها را آن‌طور که با چشم‌های خود می‌بیند رسم کند آن‌ها را طوری که می‌شناسد و در جهت موارد استعمال آن‌ها معرفی می‌کند. او اشیا را چنان رسم می‌کند که نمونه گویای نوع خود یا اشیای مشابه

خود باشد. به همین دلیل، هنگام کشیدن فلان درخت به خصوص، او درختی را که در ذهن دارد می‌کشد. این مرحله شامل چهارسالگی تا دوازدهسالگی می‌شود؛
۳. مرحله رئالیسم بینایی: تقریباً از آغاز دوازدهسالگی نقاشی‌های کودک وارد مرحله‌ای خاص می‌شود که این دوره را رئالیسم بینایی گویند. کودکان در این مرحله مانند اشخاصی بزرگسال می‌کشند مناظر را چنان ترسیم کنند که فقط با چشم‌های خود می‌بینند (پژوهشی ۱۳۷۳).

براساس مراحل رشد پیش‌نهادی لوکه، فلورانس گودایناف و دیگر محققان در سال ۱۹۲۶ کتاب خود را در زمینه اندازه‌گیری هوش کودکان از روی نقاشی‌های آنان انتشار دادند. از سال ۱۹۴۰ به بعد و براساس نگرش‌های بالینی - فرافکنانه، علاقه‌ای نو به نقاشی کودکان براساس این فرض که کودکان هیجان‌ها و انگیزه‌های خود را به درون نقاشی‌هایشان فرافکنی می‌کنند شکل گرفت و رونق یافت. این گونه بهره‌گیری از نقاشی برای ارزیابی شخصیت و سازگاری روانی بخشی از کاربرد گسترده‌تر روش‌های فرافکنانه را در روان‌شناسی بالینی و روان‌پزشکی تشکیل داد. وجه مشترک روش‌های فوق این است که فقط به ساختار سطحی نقاشی تکمیل‌شده توجه دارند و فرایندهای شکل‌دهی به نقاشی توسط کودکان را از نظر دور می‌دارند؛ اما در نگرش‌های فرایندی، برخلاف سایر نگرش‌های نظری که فقط به ساختار سطحی نقاشی کودکان توجه می‌کنند، به نقش احتمالی فرایند شکل‌دادن به نقاشی به‌منظور تعیین ساختار نهایی یک تصویر توجه می‌شود. درواقع، تحلیل فرایند سامان‌دهی در آفرینش یک نقاشی می‌تواند ما را در سنجش رشد کودک و روان‌شناسی عقلی (شناختی) یاری رساند (مارنات ۱۳۹۶).

آنا الیوریوفراری در کتاب *نقاشی کودکان و مفاهیم آن*، ضمن بررسی مراحل نقاشی کودکان، زندگی عاطفی کودک، نقاشی خانواده و محیط توسط کودک، تأثیر درمانی نقاشی، و نهایتاً آموزش هنری، معتقد است که نقاشی کودکان فقط وسیله پرورش خلاقیت کودک یا شاخص تکامل نیست و آن را باید به‌عنوان وسیله تحقیق و مبادله با محیط اجتماعی و دنیای بزرگسالانی که در اطراف کودکان هستند و همانند نشانه‌های حالات عاطفی کودک در نظر گرفت که شناخت درست آن امکان گفت‌وگو و تفاهم با کودک را به‌منظور کمک به پرورش شخصیت و نیروی خلاق او فراهم می‌آورد (فراری ۱۳۹۴).

گلین توماس و آنجل ام. جی. سیلک در کتاب *مقدمه‌ای بر روان‌شناسی نقاشی کودکان*، ضمن مروری بر ره‌یافته‌های نظری عمده و توصیف خصوصیات اصلی نقاشی کودکان در سنین مختلف، به تعریف نقاشی از دیدگاه هنرمندان، فلاسفه، و ... می‌پردازند و با بررسی

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال ... (فرزانه فرشیدینیک) ۱۷۳

انواع اطلاعاتی که کودکان در نقاشی‌های خود ارائه می‌دهند، معتقدند که نقاشی‌های کودکان بسیار پیچیده‌تر از آن چیزی است که در گذشته تصور می‌شد و اطلاعات بیش‌تری را منتقل می‌کند و به‌منظور به‌دست‌دادن تفسیرهایی معتبر و سودمند از تأثیر عوامل شناختی، انگیزه‌ای، و عاطفی در نقاشی، آگاهی بر نقش فرایند نقاشی کردن ضرورتی تام دارد (توماس و سیلک ۱۳۹۲).

مهتاب مصابریور نیز در کتابی با عنوان *نقاشی کودک و مفاهیم آن*، ضمن تفسیر نقاشی کودکان از روی خط و رنگ، انتخاب نواحی صفحه نقاشی از طریق اندازه نقاشی در صفحه، جهت نقاشی، و ...، به مرور مراحل تکامل رشد شناختی کودک می‌پردازد و نقاشی را یکی از راه‌ها و وسایل پرورش کودکان معرفی می‌کند که عمیق‌ترین و اولین وسیله آموزش اوست (مصابریور ۱۳۹۲).

۴. نوآوری پژوهش حاضر

همان‌طور که در پیشینه پژوهش اشاره شد، عوامل اجتماعی و محیطی نقش مؤثری را در کار خلاق ایفا می‌کنند و خلاقیت با محیط اجتماعی و فرهنگی پیوستگی مستقیم و نزدیکی دارد؛ بنابراین از محیطی به محیط دیگر و از فرهنگی به فرهنگ دیگر تغییر می‌کند. از سوی دیگر، همان‌طور که گفته شد، کودک از طریق نقاشی تأثیرات فرهنگ محیطش را نشان می‌دهد. از این رو، شناخت دقیق مضامین و ویژگی‌های خلاقانه نقاشی کودکان که باعث پی‌بردن به نحوه تفکر آن‌ها می‌شود نیازمند آن است که پژوهش‌های کیفی دقیق در محیط‌ها و فرهنگ‌های متفاوت و در بازه‌های زمانی متفاوت صورت بگیرد، چراکه به اقتضای زمان نیز شاهد تغییراتی در این مضامین هستیم. این پژوهش تلاش دارد تا شناخت دقیق‌تری از مضامین نقاشی و ویژگی‌های فکری و خلاقانه نقاشی کودکان گروه سنی الف از طبقه متوسط شهر تهران در فاصله سال‌های ۹۶ تا ۹۷ به‌دست دهد. تاکنون چنین پژوهشی با این رویکرد در کودکان استان‌های ایران گزارش نشده است. این پژوهش می‌تواند، در کنار سایر تحقیقات کیفی که در محیط‌ها یا فرهنگ‌های متفاوت انجام گرفته است، به شناخت دقیق‌تر تفکر کودکان در این گروه سنی یاری رساند، چراکه این نقاشی‌ها راه بیان تفکر کودک است و تجزیه و تحلیل و تفسیر درست مضامین این نقاشی‌ها از طریق چنین پژوهش‌هایی می‌تواند مطالب بسیاری را درباره نحوه تفکر کودک به ما بیاموزد.

۵. چهارچوب نظری تحقیق

این پژوهش کیفی مبتنی بر روش تحلیل مضمون صورت گرفته و نظریه پیاژه به مثابه مبنای رویکرد این پژوهش در نظر گرفته شده است، زیرا این مقاله به مطالعه تفکر خلاق و تحلیل مضامین نقاشی‌های کودکان گروه سنی الف می‌پردازد. در «نظریه رشد مرحله‌ای پیاژه»، با مطالعه رشد طبیعی کودکان، توانایی‌های آنان و تعاملشان با محیط و شیوه استدلال کودکان در دوره‌های مختلف رشد بررسی و تبیین شده است. همچنین، پیاژه نقاشی را شاهدهی برای نظریه خود درباره نمایش تکامل جهان توسط کودکان در نظر می‌گیرد. ژان پیاژه در زمینه مراحل رشد و یادگیری کودک معتقد است که کودکان جهان هستی را متفاوت با بزرگسالان می‌بینند و از راه تجربه مستقیم با محیط پیرامون به درک و فهم امور می‌پردازند. از نظر او، رشد کودک در تحول اندیشه و ادراک است، به همین جهت نظریه پیاژه به رشد شناختی - ادراکی معروف است. وی در تشریح نظریه خود با موشکافی به توصیف تکامل رشد زبان، اندیشه، استدلال، داوری، و سنجش اخلاقی کودکان می‌پردازد. رشد شناختی - ادراکی او به رشد طبیعی وابسته است که از دوره‌ها و مراحل متوالی تشکیل شده است. هر مرحله و دوره مرحله و دوره پیشین را تکمیل می‌کند و برای دوره و مرحله بعد آماده می‌سازد. به عقیده پیاژه رشد عقلی از کنش مداوم کودک و جهان پیرامون او پدید می‌آید. هنگامی که کودک می‌خواهد به مفهوم چیزی یا وضعی پی ببرد از قالب‌های فکری بهره می‌گیرد و قالب‌های فکری یا صورت‌های ذهنی در دادوستد کودک با محیط به او یاری می‌کند. به عقیده پیاژه، برای آن که کودک در رشد شناختی - ادراکی پیشرفت کند قالب‌های فکری او پیوسته در جهت تکامل تغییر می‌یابند (پیاژه و اینهلدر ۱۳۹۸). پیاژه به دنبال پاسخ این پرسش بود که شیوه استدلال کودکان و بزرگسالان چه تفاوتی با یکدیگر دارد؟ او رشد ذهنی را به چهار مرحله کلی تقسیم کرد: حسی - حرکتی، پیش‌عملیاتی، عملیات عینی، و عملیات صوری. در مرحله حسی - حرکتی که از زمان تولد تا تقریباً دوسالگی به طول می‌انجامد و دوره‌ای سریع از رشد شناختی محسوب می‌شود کودکان از حواس و اعمال خود برای درک جهان پیرامون استفاده می‌کنند. مرحله پیش‌عملیاتی مرحله دوم در نظریه رشد شناختی پیاژه است که در حدود دوسالگی شروع می‌شود و تا حدود هفت‌سالگی ادامه دارد (گروه مورد مطالعه در این پژوهش، شامل کودکان سه تا پنج‌ساله، در این مرحله قرار می‌گیرد). در این مرحله کودک به طور کامل خودمیان‌بین است، همه‌چیز را از دیدگاه خود می‌بیند، و اگر در موردی تجربه‌ای نداشته باشد برای توجیه آن تبیین‌هایی از خود می‌سازد. او استفاده از

نمادها را آغاز می‌کند و تصاویر ذهنی او به وجود می‌آیند. در این مرحله تفکر کودکان بیش‌ترین تفاوت را با تفکر بزرگسالان دارد. خودمیان‌بینی که مهم‌ترین مشخصه تفکر کودک در مرحله پیش‌عملیاتی است حالت روانی به‌هنجاری است که در آن متمایزنداستن واقعیت شخصی و واقعیت عینی مشهود است. کودک ابتدا بین «من» خود و محیط خارج تفاوت نمی‌گذارد و بینش، دریافت، و ادراک خود را در مورد دیگران نیز صادق می‌داند. کودک جهان را به‌گونه‌ای که تجربه کرده است درک و آن را مشاهده، تقلید، و تفسیر می‌کند و انتظار دارد بزرگ‌ترها هم چیزها را همان‌طور که او می‌بیند مشاهده کنند. تفکر کودک در این مرحله پیش‌عملیاتی است. این بدان معنی است که کودک نمی‌تواند از منطق یا دگرگونی، ترکیب، یا جداکردن ایده‌ها استفاده کند. رشد کودک شامل ایجاد تجربیات در مورد جهان از طریق انطباق و انجام فعالیت برای رسیدن به مرحله‌ای عینی است که در طی آن می‌تواند از فکر منطقی استفاده کند. در پایان این مرحله، کودکان می‌توانند به‌لحاظ روحی و روانی حوادث و اشیا (کارکرد مربوط به نشانه‌شناسی) را نشان دهند و در ایفای نقش نمادین شرکت کنند. جان‌دارپنداری دیگر مشخصه مهم این مرحله است که به‌موجب آن کودک تصور می‌کند اشیا بی‌جان (مانند اسباب‌بازی‌ها و خرس‌های عروسکی) دارای احساسات و افکار انسانی‌اند. در مرحله پیش‌عملیاتی رشد شناختی دنیای طبیعی برای کودک زنده و دارای آگاهی و هدف است. پیازه چهار مرحله از جان‌دارپنداری را شناسایی کرده است:

۱. تا چهار یا پنج‌سالگی کودک معتقد است که تقریباً همه چیز زنده است و هدف دارد (این مرحله منطبق با گروه سنی مورد مطالعه در این پژوهش است)؛
۲. در مرحله دوم (پنج تا هفت‌سالگی) صرفاً اشیا بی‌جان که حرکت می‌کنند برای کودک دارای هدف هستند؛
۳. در مرحله بعدی (هفت تا نه‌سالگی) صرفاً اشیا بی‌جان که به‌صورت خودبه‌خودی حرکت می‌کنند زنده تصور می‌شوند؛
۴. در مرحله آخر (نه تا دوازده‌سالگی) کودک می‌داند که تنها گیاهان و حیوانات زنده‌اند (سینگر و رونسن ۱۳۷۷: ۲۳-۳۷). هم‌چنین، دوران کودکی آغاز مرحله رشد ادراکی است. ادراک نیز اولین مرحله از فرایند خلاقیت است. طی سال‌های اولیه زندگی و هم‌زمان با رشد توانایی‌های جسمی به‌تدریج توانایی‌های ذهنی کودک نیز تقویت می‌شود (نصراله‌زاده و دیگران ۱۳۹۵). در جدول ۱ مراحل رشد ادراک و شکوفایی خلاقیت کودک نشان داده شده است.

جدول ۱. رشد ادراک و شکوفایی خلاقیت (حسینی ۱۳۸۰)

آغاز تشکیل شخصیت	آغاز تخیل	۳ سالگی
استدلال و منطق	آغاز رشد اراده	۴ سالگی
رشد قابلیت ادراکی و شناختی	آغاز رشد ادراک	۵ سالگی
تخیل و خیالپردازی	کنج‌کاوی شدید	۵ و ۶ سالگی

چنان‌که گفته شد، پیازه نقاشی را شاهدهی برای نظریه خود درباره نمایش تکامل جهان از سوی کودکان در نظر می‌گیرد. درواقع، می‌توان گفت که نقاشی چیزی حدفاصل بازی و تصویر ذهنی است و همان‌طور که پیازه می‌نویسد، کوششی برای بازنمایی دنیای واقعی به‌شمار می‌رود (سیلکر ۱۳۷۰: ۸۳). همین ویژگی امکان گفت‌وگو از طریق نقاشی را ممکن می‌سازد، گفت‌وگویی نه از طریق به‌کارگیری واژه‌های معمول در سخن‌گفتن، بلکه از طریق رنگ‌ها، فرم‌ها، و ترکیب‌بندی‌ها، به‌طوری‌که بتوان درباره معنای آن به بحث و تفسیر پرداخت. درواقع، اثر نقاشی برای ما به‌منزله متنی است که نمی‌تواند خالی از معنا باشد. از همین رو، می‌توان از آن به‌عنوان ابزار سودمندی برای پرورش و آموزش اندیشیدن سود جست (فخرایی ۱۳۸۹: ۷۸). بنابراین، نظریه پیازه به‌عنوان رویکرد این پژوهش در نظر گرفته شده و گروه سنی سه تا پنج سال و مرحله پیش‌عملیاتی از مراحل رشد در نظریه پیازه در توصیف و تحلیل مضامین خلاق در نقاشی‌های کودکان بهره گرفته شده است.

۶. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، با اتکا بر تحلیل مضمون (تحلیل تماتیک) که یکی از روش‌های بنیادین تحلیل کیفی است و برای بیان واقعیت و تبیین آن به‌کار می‌رود، متون منتخب خود یعنی مضامین نقاشی‌های کودکان سه تا پنج‌ساله را مطالعه می‌کند. در این روش، نخست، خرده‌مضامین از خلال بررسی هر نقاشی شناسایی و برای دست‌یابی به شبکه مضامین گروه‌بندی می‌شوند تا در نهایت مضامین کلی‌تر شناسایی و طبقه‌بندی شوند. تحلیل مضمون روشی رایج در تحقیقات کیفی و روشی «برای شناخت، تحلیل، و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند» (Braun and Clarke 2006). فرایند تحلیل مضمون متکی است بر مشاهده متن (در این‌جا تصاویر) و فهم اطلاعات گوناگونی که ارتباط ظاهری ندارند، هم‌چنین مشاهده نظام‌مند این متون و تحلیل کیفی اطلاعات و در صورت لزوم تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی (Boyatzis 1998: 4). در این پژوهش،

کل داده‌ها و منابع (تصاویر) تحلیل مضمون می‌شوند تا امکان تفسیر کلی آن‌ها فراهم آید. روش تحلیل مضمون به بافت داده‌ها و نکات ظریف آن بیش‌تر توجه کرده و از شمارش کلمات و عبارات آشکار فراتر می‌رود و بر شناخت و توضیح ایده‌های صریح و ضمنی تمرکز می‌کند. سپس از کدهای مضامین اصلی برای تحلیل عمیق‌تر داده‌ها استفاده می‌شود. در تحلیل مضمون می‌توان از فراوانی نسبی مضامین برای مقایسه آن‌ها و تهیه ماتریس مضامین و ترسیم شبکه مضامین استفاده کرد. از میان ابزارها و روش‌های تحلیلی تحلیل مضمون که عبارت‌اند از: «کاربرد ابزار رایانه‌ای، قالب مضامین، ماتریس مضامین شبکه مضامین، و تحلیل مقایسه‌ای»، روش تحلیلی «شبکه مضامین» برای تحلیل مضمون در این پژوهش انتخاب شده است. تحلیل مضمون تصاویر در این پژوهش در سه مرحله انجام خواهد شد که عبارت‌اند از: «تجزیه و توصیف تصویر، تشریح و تفسیر تصویر، و ادغام و یک‌پارچه‌کردن مجدد. درحالی‌که همه این مراحل با تفسیر و تحلیل هم‌راه است، اما در هر مرحله از تحلیل سطح بالاتری از انتزاع به‌دست می‌آید» (Attride-Stirling 2001: 177).

در نتیجه این فرایند، گزارشی از محتواها و معانی تولیدشده در این تصاویر فراهم خواهد آمد که مبتنی بر الگوها و مضامین داده‌های اولیه است.

- فنون تحلیل داده‌ها:

داده‌های اصلی در این پژوهش مضامین‌اند که در شبکه مضامین تحلیل خواهند شد. تم یا مضمون عبارت از موضوع، مسئله، یا پرسشی است که مستقیم و غیرمستقیم تکرار می‌شود. تحلیل مضامین در مطالب انتشاریافته در مجلات منتخب از طریق مطالعه و دستیابی به الگوهای تکراری معنادار با توجه به روایی (صحت و اعتبار) و نیز پایداری (قابلیت اطمینان) آن‌ها انجام خواهد شد. استخراج مضامین «پایه»، مضامین «سازمان‌دهنده»، و مضامین «فراگیر» تصویری از کل مضامین را به‌دست خواهد داد که روابط آن‌ها با یک‌دیگر در قالب یک شبکه مشخص می‌شود. مضامین پایه کدها و نکات کلیدی موجود در متن هستند. مضامین سازمان‌دهنده حاصل تلخیص و ترکیب مضامین پایه است. مضامین فراگیر نیز مضامینی است که اصول حاکم بر متن به‌مثابه یک کل را مشخص می‌کند. بر این اساس، با مطالعه متون مجلات منتخب، تاجایی که اشباع نظری حاصل شود، نخست مضامین پایه شناسایی و دسته‌بندی شده و با خلاصه‌سازی آن‌ها مفاهیم یا اصول کلی‌تری به‌دست می‌آید. این مفاهیم کلی به مضامینی اساسی‌تر تبدیل می‌شوند که مضمون‌های کلی و حاکم بر متن را نمایندگی می‌کنند.

در این پژوهش تحلیل مضمون با استفاده از شبکه مضمین انجام خواهد شد، بدین نحو که مضمین پایه، سازمان‌دهنده، و فراگیر در یک شبکه ترسیم شده و مضمین برجسته‌تر در هر سطح همراه با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود. در جدول ذیل فرایند به‌کارگیری روش تحلیل مضمون در این پژوهش نشان داده شده است. این جدول براساس «فرایند گام‌به‌گام تحلیل مضمون و تحلیل شبکه مضمین» تألیف عابدی جعفری و دیگران (۱۳۹۰: ۱۷۸)، طراحی و ارائه شده است.

جدول ۲. فرایند گام‌به‌گام تحلیل مضمون و تحلیل شبکه مضمین

مرحله	گام	اقدام
تجزیه و توصیف تصویر	آشنا شدن با متن	مطالعه اولیه داده‌ها مکتوب کردن داده‌ها نوشتن ایده اولیه
	ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	پیش‌نهاد چهارچوب کدگذاری و تهیه قالب مضمین تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها
تشریح و تفسیر تصویر	جست‌وجو و شناخت مضمین	تطبیق دادن کدها با قالب مضمین استخراج مضمین از بخش‌های کدگذاشته تصاویر پالایش و بازبینی مضمین
	تحلیل شبکه مضمین	بررسی و کنترل هم‌خوانی مضمین با کدهای مستخرج مرتب کردن مضمین انتخاب مضمین پایه، سازمان‌دهنده، و فراگیر تعریف و نام‌گذاری مضمین
ترکیب و ادغام	تدوین گزارش	تلخیص شبکه مضمین و بیان مختصر و صریح آن استخراج نمونه‌های جالب داده‌ها نگارش گزارش علمی و تخصصی از تحلیل‌ها

شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتاب‌خانه‌ای و میدانی است و جامعه آماری پژوهش شامل مهدکودک‌های شهر تهران و حجم نمونه شامل ۱۰۰ کودک از ۱۰ مهدکودک در مناطق ۱، ۲، ۷، ۱۲، و ۱۴ تهران (در سال تحصیلی ۹۵-۹۶) است. نمونه‌گیری به صورت تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای انجام شده است. شایان ذکر است که نقاشی کودکان از نظر اجرا در یک طبقه‌بندی شامل انواع زیر است:

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال ... (فرزانه فرشیدنیک) ۱۷۹

۱. نقاشی محدود یا دیکته شده: در این نوع نقاشی از کودک خواسته می‌شود که موضوع معینی را برای ما نقاشی کند. این قبیل نقاشی‌ها از نظر تشخیصی کارایی چندانی ندارد و بیش‌تر در ارزش‌یابی از میزان مهارت‌های هنری کودکان و نوجوانان می‌توان از آن‌ها استفاده کرد؛

۲. نقاشی آزاد: در این قبیل نقاشی‌ها کودک به دل‌خواه خود و آزادانه موضوع را انتخاب می‌کند. چنان‌چه هدف از نقاشی کودکان پی‌بردن به ویژگی‌های شخصیتی و عاطفی کودک باشد، این نوع نقاشی کاربرد بیش‌تری دارد؛

۳. نقاشی ترکیبی: در این نوع نقاشی ضمن آزادگذاشتن کودک در بعضی جاها نکاتی دیکته می‌شود.

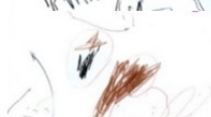

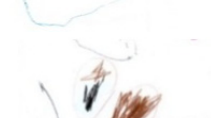

در این پژوهش از روش سوم یعنی نقاشی ترکیبی استفاده شده است، بدین معنی که از کودکان خواسته شد تا حیوانی را نقاشی کنند، اما در انتخاب نوع حیوان و تکنیک اجرا به ایشان آزادی عمل داده شد. درنهایت، مضامین آثار خلق‌شده از سوی این کودکان پس از کدگذاری و طبقه‌بندی براساس شاخصه‌های خلاقیت تجزیه و تحلیل شد.

۷. بررسی مضامین خلاق در نقاشی کودکان

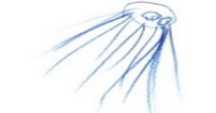

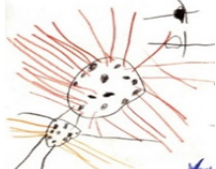
در این پژوهش که هدف اصلی آن تبیین ویژگی‌های تفکر خلاق در نقاشی کودکان سه تا پنج‌ساله است بیش از ۱۰۰ اثر نقاشی کودکان مطالعه شده است. ابتدا تلاش شده تا ضمن مروری کلی، ویژگی‌های شاخص این آثار معرفی شود و پس‌از آن، هریک از مؤلفه‌ها تجزیه و تحلیل شده و درنهایت، نتایج حاصل در قالب جدول و نمودار ارائه شده است.

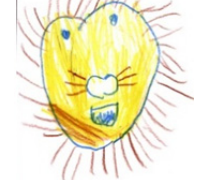
جدول ۳. معرفی آثار موردبررسی

تصویر	کاراکتر	سن	تصویر	کاراکتر
۱	پرنده	۳ ساله		۲ بچه کوجولوی پرنده
۲	پرنده	۵ ساله		۴ پرنده به‌شکل کودک

کاراکتر	سن	تصویر	کاراکتر	سن	تصویر
دربیا	۳ ساله		آینه جادو	۵ ساله	
بی نام	۳ ساله		لولو	۳ ساله	
بی نام	۴ ساله		بی نام	۳ ساله	
بی نام			بی نام		
بی نام	۳ ساله		بی نام	۳ ساله	
بی نام	۴ ساله		بی نام	۳ ساله	
بی نام			بی نام		
بی نام	۳ ساله		بی نام	۳ ساله	

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال ... (فرزانه فرشیدنیک) ۱۸۱

کاراکتر	سن	تصویر	کاراکتر	سن	تصویر
بی نام	۳ ساله		بی نام	۳ ساله	
تمساح			گرگ	۳ ساله	
شیر	۳ ساله		شیر	۳ ساله	
شیر	۳ ساله		شیر	۳ ساله	
شیر	۳ ساله		شیر	۳ ساله	
شیر	۵ ساله		هشت پا	۴ سال	
فیل	۳ ساله		شیر	۳ ساله	
دایناسور			دایناسور	۵ ساله	

کاراکتر	سن	تصویر	کاراکتر	سن	تصویر
دایناسور	۵ ساله		دایناسور	۴ ساله	
هشت پا			هشت پا		
هشت پا			هشت پا		
دایناسور	۳ ساله		دایناسور	۳ ساله	
گربه بال دار	۵		موش سه چشم	۵ ساله	
ببر سه پا	۶ ساله		موش بال دار	۵ ساله	
ماهی			نهنگ		
شیر			شیر	۵ ساله	

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال ... (فرزانه فرشیدنیک) ۱۸۳

کاراکتر	سن	تصویر	کاراکتر	سن	تصویر
گوسفند	-		فیلی که تمام حیوانات را خورده	۴ سال	
شیر	۵		شیر	۴ ساله	
هشت پا			هشت پا		
هشت پا	۵		هشت پا		
شیر	۵		دایناسور	۵ ساله	
دایناسور	۵		گرپه	۳/۵	
دایناسور	۵ ساله		دایناسور	۳ ساله	
دایناسور	۳/۵		دایناسور	۵	
اژدها	۵		اژدها	۵	

کاراکتر	سن	تصویر	کاراکتر	سن	تصویر
شیر	۳ ساله		هشت پا	۵ ساله	
دایناسور بال دار	۵ ساله		دایناسور	۵ ساله	
دایناسور	۵ ساله		دایناسور	۵ ساله	
دایناسور پرنده	۵ ساله		شیر	۵ ساله	
موجود خیالی	۵ ساله		زامبی	-	
موجود خیالی	۵ ساله		موجود خیالی	۵ ساله	
			موجود خیالی	۵ ساله	

در ادامه بحث، ویژگی‌های شاخص آثار ارائه شده در جدول فوق تجزیه و تحلیل می‌شود.

۱.۷ عدم تفکیک میان انسان و حیوان

چنان‌که در شکل‌های ارائه شده در ردیف ۱ تا ۳ جدول مشاهده می‌شود، گویا کودک در این سن هنوز تصور واضحی از مرز میان خود و حیوانات ندارد. در تصویر ۱ سمت راست، یکی از کودکان شکلی ترسیم کرده و سپس آن را بچه کوچولوی پرنده نامیده و

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال ... (فرزانه فرشیدنیک) ۱۸۵

کودکی دیگر اشاره کرده که خود را به شکل پرنده کشیده است. یکی دیگر از کودکان نیز دایناسوری را در قامت انسان به تصویر درآورده است که در سمت چپ دیده می‌شود.

تصویر ۱. عدم تفکیک میان خود و سایر جان‌داران

۲.۷ عدم تفکیک میان حشرات و حیوانات

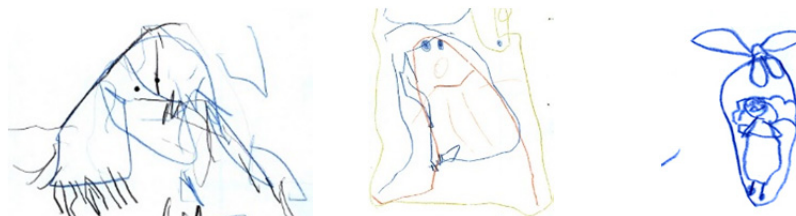
در برخی از نقاشی‌های کودکان آن‌ها تمایزی میان حشرات و حیوانات قائل نبودند و درحالی‌که از آن‌ها درخواست شده بود که حیوانی را ترسیم کنند، کودکان تصویری از یک حشره را ارائه دادند. برای مثال، چنان‌که در تصویر ۲ مشاهده می‌شود، کودک در تلاش برای طراحی مورچه‌ای بال‌دار برآمده است.

تصویر ۲. عدم تفکیک میان حشرات و حیوانات

۳.۷ عدم تفکیک میان اشیا و حیوانات

برخی کودکان در این سن نه تنها میان انسان، حیوانات، و حشرات تمایزی قائل نیستند، بلکه حتی گاه موجودات خیالی یا بی‌جان را جان‌دار پنداشته و تفاوت و مرزی میان آن‌ها قائل نیستند. در تصویر ۳ سمت راست، کودک تصویری ارائه داده که خود عنوان «آینه جادو» را بر آن نهاده است و در شکل میانی کودک عنوان موجود خیالی خود را «دریا» گذاشته و شکل سمت چپ را «لولو» نامیده است.

تصویر ۳. عدم تفکیک میان جانداران و موجودات بی جان (از راست به چپ: آینه جادو، دریا، لولو)

۴.۷ طرح موجودات فاقد نام

نکته قابل توجه دیگری که مشاهده شد این بود که برخی از کودکان، هنگامی که از ایشان خواسته شد تا حیوانی را تصویر کنند، اقدام به ترسیم تصاویری فاقد نام، فاقد شکل، و فاقد هویت خاص کردند. در تصویر ۴ سمت راست کودک عنوان داشته است که موجودی را به تصویر درآورده که بر روی سر خود آتش دارد و در تصویر سمت چپ کودک با استفاده از دو رنگ متفاوت اظهار داشت که درصدد به تصویر درآوردن دو حیوان مختلف بوده است. استفاده از خطوط بریده بریده و رنگ‌های مختلف از ویژگی‌های این گونه نقاشی‌ها بوده است.

تصویر ۴. طرح موجودات بی نام

۵.۷ عدم وفاداری به واقعیت

یکی دیگر از نکات قابل تأمل در تعداد زیادی از نقاشی‌های کودکان عدم وفاداری ایشان به واقعیت بیرونی و تکیه بر تخیل و احساس شخصی و درونی است. در این گونه موارد قدرت

تخیل کودک باعث خلق تصاویری انتزاعی شده است. گاهی کودک درصدد کشیدن موجودی بوده، اما حاصل کار شبیه به موجودی دیگر شده است. در واقع، کودک تصویر ذهنی خود از موجود را ارائه داده و و تلاش داشته است تا احساس خود را با استفاده از خط، نقطه، و رنگ بیان کند. وفاداری به ذهنیت به جای الگوبرداری از واقعیت تمام دغدغه کودکان در این گونه از آثار بوده است. خطوط بریده‌بریده نشان از ذهن جست‌وجوگر کودک دارد و می‌توان مشاهده کرد که تأثیرات ذهن و تخیل کودکان در ترسیمات خلاقشان بروز یافته است. چنان‌که در تصاویر ۵ و ۶ ملاحظه می‌شود، کودک ترسیم خود را خرگوش، تمساح، فیل، یا هشت‌پا نامیده، درحالی‌که نتیجه کار بسیار متفاوت با واقعیت است و تأکید کودک بر استفاده از رنگ‌های مختلف و وفادار نبودن به طرح و موضوع اصلی بسیار مشهود است.

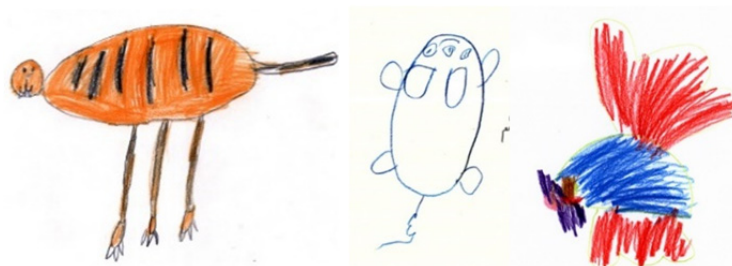
تصویر ۵. به ترتیب از راست به چپ: خرگوش، دایناسور، تمساح، و فیل

تصویر ۶. به ترتیب از راست به چپ: هشت‌پا، دایناسور، گرگ، و شیر

۶.۷ افزودن ویژگی‌های خاص به حیوانات

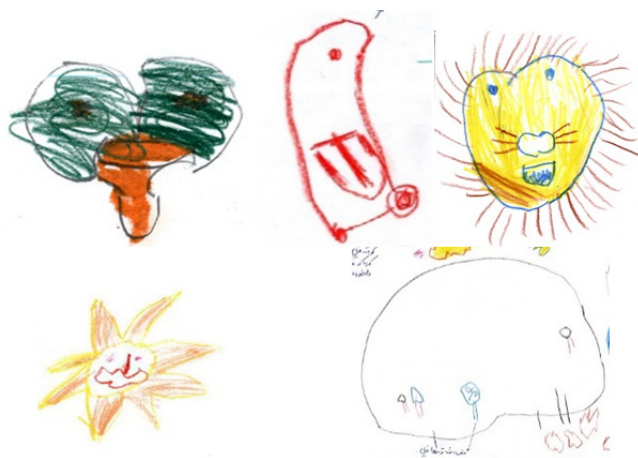
در برخی از تصاویر کودک با بهره‌گیری از تفکر خلاق خود ویژگی‌های خاصی را به حیوانات بخشیده است. برای مثال، همان‌گونه‌که در تصویر ۷ ملاحظه می‌شود، کودک نقاشی خود را موش بال‌دار، گربه سه‌چشم، یا ببر سه‌پا نامیده است.

تصویر ۷. به ترتیب از راست به چپ: موش بالدار، گربه سه چشم، ببر سه پا

۷.۷ زاویه دید بدیع

انتخاب زاویه دید بدیع و غیرمتعارف از دیگر نکات قابل تأمل در نقاشی های کودکان است. برای مثال، ترسیم صورت شیر یا ماهی از روبه‌رو، ترسیم نهنگ به صورت عمودی باین که در حالت عادی انتظار می‌رود که به صورت افقی ترسیم شود، یا تجسم فیلی که تمام موجودات را خورده است (تصویر ۸) از خلاقیت های کودکان در انتخاب زاویه دید است.

تصویر ۸. به ترتیب از راست به چپ: شیر، نهنگ، ماهی، فیلی که تمام حیوانات را خورده است

۸.۷ استفاده خلاقانه و غیرمتعارف از رنگها

نحوه استفاده از رنگها نیز در آثار کودکان متفاوت با دنیای واقعیت و متکی بر احساس و ذهنیت ایشان است. گوسفند سیاه (درحالی که در واقعیت یا تصاویر داستانی گوسفند به رنگ

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال ... (فرزانه فرشیدنیک) ۱۸۹

سفید دیده می‌شود)، شیر چندرنگ، یا هشت‌پای رنگارنگ (تصویر ۹) نشان‌دهنده عدم وفاداری کودک به واقعیت رنگ‌ها و بهره‌گیری از خلاقیت در ترسیم است. استفاده از رنگ‌های خالص و شفاف و غیرترکیبی در این آثار قابل توجه است.

تصویر ۹. استفاده خلاقانه از رنگ‌ها

۹.۷ نمود نشاط و شادی

از دیگر شاخصه‌های آثار کودکان در ترسیم حیوانات نمود نشاط در نقاشی‌های آنان است. در برخی تصاویر القای شادی با ترسیم لبخند بر چهره حیوانات دیده می‌شود. در برخی دیگر از نقاشی‌ها حس شادی با تغییر در حالت موجود و مثلاً ترسیم دست‌ها در بالا (شبه حالت رقصیدن) انتقال داده شده است (تصویر ۱۰). استفاده از لبخند در تمامی آثار حتی هنگام ترسیم حیوانات درنده و در صحنه‌های نبرد ایشان نیز به چشم می‌خورد.

تصویر ۱۰. القای حس شادی و نشاط

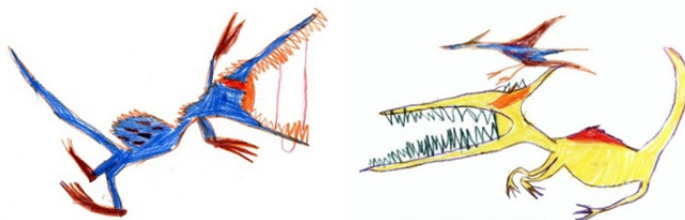
۱۰.۷ شخصیت‌پردازی

برخی از کودکان تبحر ویژه‌ای در شخصیت‌پردازی کاراکترهای حیوانی بروز دادند؛ برای مثال، استفاده از کلاه در ترسیم هشت‌پا، توجه به مدل مو، ابروها، و بینی در تصویر شیر، و استفاده از تاج و لباس رنگارنگ در ترسیم دایناسور (تصویر ۱۱) شخصیتی ویژه به این آثار بخشیده است.

تصویر ۱۱. خلق کاراکترهای متنوع در ترسیم هشت پا، دایناسور، و شیر

و یا کاراکترهای قدرت مند و خشمگین در نمایش درگیری بین حیوانات و خلق صحنه‌های جنگی خلق کرده‌اند (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲. خلق کاراکترهای قدرت مند و خشمگین در صحنه نبرد

۱۱.۷ تأثیرپذیری از کمیک‌ها و انیمیشن‌های تخیلی

تأثیرات کارتونها و انیمیشن‌های کودکانه در برخی از طراحی‌های کودکان مشهود است. از نمونه، تصاویری که می‌توان به صورت مستقیم ذیل این موضوع بررسی کرد نقاشی‌هایی با موضوع زامبی یا موجودات فضایی‌اند (تصاویر ۱۳ و ۱۴). این تصاویر با نسخه‌های آشنا در فیلم‌ها و انیمیشن‌ها تشابه دارد.

تصویر ۱۳. به ترتیب از راست به چپ: زامبی، موجودات فضایی

تصویر ۱۴. موجودات فضایی

۸. نتیجه‌گیری

نقاشی زبانی است که کودک از طریق آن احساس و اندیشه خود را بیان می‌کند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که کودکان به دلیل داشتن اندیشه جهت‌داده‌نشده و همچنین به دلیل وجود دیدگاه‌های بدیع در هنگام نقاشی استفاده‌ای مبتکرانه از رنگ و خط، ترسیم شکل‌ها، و نهایتاً رساندن منظور خود دارند. در واقع، همین خلاقیت، نه تنها در شکل بصری، بلکه به صورت کلی در مفهوم کار نیز ایجاد می‌شود.

عدم تفکیک میان انسان و حیوان، حشرات، و اشیاء، تجسم ویژگی‌های انسانی برای آن‌ها، عدم وفاداری به دنیای واقعی (عدم بازنمایی دنیای واقعی)، طرح موجودات کاملاً خیالی یا حیوانات منقرض‌شده، افزودن ویژگی‌های خاص به حیوانات (موش بال‌دار، گربه سه‌چشم، ببر سه‌پا)، زاویه دید بدیع (طراحی صورت شیر و ماهی از روبه‌رو، نهنگ به شکل عمودی)، تأثیرپذیری از کمیک‌ها و انیمیشن‌ها (زامبی‌ها، موجودات فضایی)، عدم وفاداری به بازنمایی و تلاش در بیان احساس با استفاده از خطوط، رنگ‌ها، و نقاط، وفاداری به تخیل و برداشت و احساس شخصی به جای تلاش برای بازنمایی واقعیت بیرونی، و نمود نشاط و شادی در تصاویر، تمامی این‌ها، نشان‌دهنده آن است که کودکان در این سن، بیش از آن‌که به بازنمایی دنیای بیرون وفاداری نشان دهند، درگیر دنیای ذهنی و درونی و برداشت احساسی و تخیلی خود بوده و در پی بیان اندیشه خویش از طریق خط و رنگ با نگاهی تازه و بدیع و شیوه‌هایی خلاقانه هستند. در جدول ۴ نتایج بحث به تفکیک به هم‌راه نمونه‌های بررسی‌شده ارائه شده است.

جدول ۴. توصیف ویژگی‌های خلاقانه آثار بررسی شده

مضمون	نام و ویژگی‌های کاراکتر	تصویر
۱ عدم تفکیک میان انسان و حیوان	- بچه کوچولوی پرنده - ترسیم خود به شکل پرنده - ترسیم دایناسور به شکل خود	
۲ عدم تفکیک میان حیوان و حشرات	- مورچه بال‌دار	
۳ عدم تفکیک میان اشیا و حیوانات	- ترسیم آینه جادو - دریا - لولو - به جای حیوان	
۴ موجودات فاقد نام	- فاقد نام - فاقد شکل مشخص - فاقد هویت خاص	
۵ عدم وفاداری به بازنمایی و تلاش	- عدم وفاداری ایشان به واقعیت بیرونی - تکیه بر تخیل و احساس درونی - وفاداری به ذهنیت به جای الگوبرداری از واقعیت	
۶ افزودن ویژگی‌های خاص به حیوانات	- موش بال‌دار - گربه سه چشم - ببر سه پا	

	<p>- نهنگ به صورت عمودی - صورت شیر از روبه‌رو - صورت ماهی از روبه‌رو</p>	<p>۷ زاویه دید بدیع</p>
	<p>- فیلی که حیوانات را خورده - متفاوت با دنیای واقعیت، متکی بر احساس و ذهنیت، و استفاده از رنگ‌های خالص: گوسفند سیاه، هشت پای رنگارنگ</p>	<p>۸ استفاده خلاقانه از رنگ‌ها</p>
	<p>- استفاده از لیختند در تمامی آثار حتی حیوانات درنده و استفاده از رنگ‌های شاد و شکل‌های رقصان: دایناسور، هشت پا</p>	<p>۹ نمود نشاط در نقاشی کودکان</p>
	<p>- خلق کاراکترهای قدرت‌مند و خشمگین استفاده از کلاه، توجه به مدل مو، ابروها و بینی و استفاده از تاج و لباس: هشت پا، شیر، و دایناسور</p>	<p>۱۰ شخصیت‌پردازی</p>
	<p>- زامبی - موجودات فضایی</p>	<p>۱۱ تأثیرپذیری از کمیک‌ها و انیمیشن‌ها</p>

کتاب‌نامه

آیزنک، مایکل دبلیو (۱۳۷۵)، روان‌شناسی شادی (حقایق و افسانه‌ها)، ترجمه مهرداد فیروزبخت، تهران: بدر.

افسرپور، علی (۱۳۹۵)، طراحی گرافیک برای تبلیغات، تهران: فاطمی.

افضل طوسی، عفت‌السادات و محبوبه طاهری (۱۳۹۱)، «استعاره تصویری، تجلی خلاقیت در تبلیغات تجاری»، نشریه نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، دوره ۵، ش ۱۰.

اکبر حلوائی، اعظم (۱۳۸۵)، «نقاشی کودکان را جدی بگیریم»، رشد آموزش هنر، س ۴، ش ۶.

- برون، سارا و دیگران (۱۳۹۲)، «تأثیر آموزش حل خلاق مسئله بر مؤلفه‌های خلاقیت دانش‌آموزان»، نشریه/ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، دوره ۲، ش ۴.
- بهرامی، هادی (۱۳۷۲)، کاربرد بالینی و تشخیص‌آموزن‌های فراقگنی شخصیت، تهران: دانا.
- پاشا، حسن (۱۳۷۲)، «مروری بر کارکردهای نقاشی کودک»، نشریه رشد معلم، ش ۹۳.
- پژوهشی، اردشیر (۱۳۷۳)، «تکنیک‌های نقاشی در دوره ابتدایی: موضوع نقاشی»، نشریه رشد معلم، ش ۱۰۸.
- پیاژه، ژان و باربل اینهلدر (۱۳۹۸)، روان‌شناسی کودک، ترجمه توفیق زینت، تهران: نشر نی.
- پیاژه، ژان (۱۳۸۲)، شکل‌گیری نماد در کودکان، ترجمه زینت توفیق، تهران: نشر نی.
- پیرخانی، علیرضا (۱۳۸۷)، خلاقیت (مبانی و روش‌های پرورشی)، تهران: هزاره ققنوس.
- توماس، گلین وی و آنجل ام. جی. سیلک (۱۳۹۲)، مقدمه‌ای بر روان‌شناسی نقاشی کودکان، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران: دنیای نو.
- جعفر طباطبایی، تکتم و سمانه جعفر طباطبایی (۱۳۸۳)، «هنگامه‌ها نقاشی کودکان»، تازه‌های روان‌درمانی، ش ۳۱ و ۳۲.
- حسینی، افضل‌السادات و سیده‌زهره محمدزاده (۱۳۹۵)، «اثربخشی برنامه آموزش خلاقیت در قالب فعالیت‌های هنری بر رشد خلاقیت دانش‌آموزان»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی/ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، دوره ۶، ش ۱، تابستان.
- حسینی، افضل‌السادات (۱۳۸۰)، «مدیریت خلاقیت و خلاقیت در مدیریت»، نشریه ره‌یافت، ش ۲۶.
- حسینی، افضل‌السادات (۱۳۸۸)، ماهیت خلاقیت و شیوه‌های پرورش آن، مشهد: آستان قدس رضوی.
- دادستان، پربرخ (۱۳۷۴)، ارزش‌یابی شخصیت کودکان براساس آزمون‌های ترسیمی، تهران: رشد.
- دافی، برنات (۱۳۸۰)، تشویق خلاقیت و تخیل در کودکان، ترجمه مهشید یاسایی، تهران: ققنوس.
- ریو، مارشال (۱۳۶۷)، انگیزش و هیجان، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: ویرایش.
- سیلکر، آنجل ام. جی. (۱۳۷۰)، مقدمه‌ای بر روان‌شناسی نقاشی کودکان، ترجمه عباس مخبر، تهران: طرح نو.
- سینگر، دورتی جی. و تریسی آ. رونسن (۱۳۷۷)، کودک چگونه فکر می‌کند، ترجمه مصطفی کریمی، تهران: آموزش.
- عابدی جعفری، حسن و دیگران (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راه‌بردی، س ۵، ش ۲.
- عنایتی، الهه و احمد عابدی (۱۳۹۵)، «فرا تحلیل اثربخشی مداخلات آموزشی بر خلاقیت دانش‌آموزان»، فصل‌نامه/ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، دوره ۶، ش ۱.
- فخرایی، الهام (۱۳۸۹)، «فلسفه برای کودکان؛ گامی به سوی پیوند فلسفه با جامعه»، نشریه تفکر و کودک، س ۱، ش ۱.
- فراری، آنالیور (۱۳۹۴)، نقاشی کودکان و مفاهیم آن، ترجمه عبدالرضا صرافان، تهران: داستان.

تحلیل جنبه‌های تفکر خلاقانه در نقاشی کودکان سه تا پنج سال ... (فرزانه فرشیدنیک) ۱۹۵

فرج‌اللهی، م. و دیگران (۱۳۸۹)، «شناسایی عوامل موثر در پرورش خلاقیت دانش‌آموزان مقطع راهنمایی از دیدگاه دبیران، مدیران، و کارشناسان آموزش اداره منطقه شش آموزش و پرورش استان تهران»، نشریه تفکر و کودک، س ۱، ش ۲.

فرخ مهر، حسین (۱۳۹۲)، پرورش خلاقیت کودکان در خانه و مدرسه، اصفهان: هشت بهشت. فیروزیخت، پریسا (۱۳۹۶)، استفاده از جنبه‌های تصویرگرانه نقاشی کودکان گروه سنی الف در طراحی مسکات برای برندهای تجاری ایرانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: دکتر فرزانه فرشیدنیک، ساوه: مؤسسه آموزش عالی ناصر خسرو.

فیشر، رابرت (۱۳۸۵)، آموزش تفکر به کودکان، ترجمه مسعود صفایی مقدم و افسانه نجاریان، اهواز: رسش.

گلستان هاشمی، سیدمهدی (۱۳۸۲)، مقدمه‌ای بر علم خلاقیت‌شناسی (دانش خلاقیت و نوآوری)، اصفهان: جهاد دانشگاهی.

مارنات، گری گرث (۱۳۹۶)، راهنمای سنجش روانی، ترجمه پاشا شریفی و محمدرضا نیک‌خو، تهران: سخن.

ماکسول، م. (۱۳۷۱)، روان‌شناختی خلاقیت، ترجمه مهدی قراچه‌داغی، تهران: شباهنگ. محمدی صبا، جواد (۱۳۹۱)، «نقاشی کودکان و نقش آن در پرورش خلاقیت»، رشد آموزش هنر، ش ۴. محمدی، طاهره (۱۳۶۹)، «تفاوت‌های فردی در نقاشی کودکان»، رشد آموزش علوم اجتماعی، ش ۶ و ۷. مصابریور، مهتاب (۱۳۹۲)، نقاشی کودک و مفاهیم آن، تهران: پلک.

منصور، محمود و پریخ دادستان (۱۳۸۰)، دیدگاه پیازه، تهران: دانشگاه تهران. نصراله‌زاده، ستوده و دیگران (۱۳۹۵)، «تأثیر محیط، رنگ، و بازی بر روی رشد و خلاقیت کودکان»، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، برلین، آلمان. هنفلینگ، اسوالد (۱۳۸۶)، چیستی هنر، ترجمه علی رامین، تهران: هرمس.

Attride-Stirling, J. (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research", *Qualitative Research*, vol. 1, no. 3.

Boyatzis, R. E. (1998), *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*, New York: Sage Publications.

Braun, V. and V. Clarke (2006), "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative Research in Psychology*, vol. 3, no. 2.

Jane, H. (2001), *Creativity and Perception in Management*, New York: Sage Publications.

Torrance, E. (1989), "The Nature of Creativity as Manifest in Its Testing", *The Nature of Creativity Contemporary Psychological Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press.

